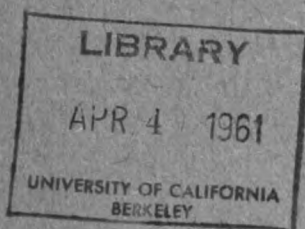

Russ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

Naš jezik

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. X св. 7-10

БЕОГРАД 1960

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
1. М. С.: Уз појаву новог Правописа	187—191
2. Милка Ивић: Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику	192—211
3. Ирена Грицакић: Академијски речници и њихови задаци	212—227
4. Др Борис Марков: Именице с наставцима <i>-че</i> и <i>-чић</i>	228—246
5. М. Сивановић: <i>Ознака</i> и <i>одредба</i> као лингвистички термини	247—251
6. Биљана Шљивић-Шимић: Облик инстр. једн. именица м. р. на сугласник	252—260
7. Б. Милановић: Још о роду и облику именице <i>наочари</i>	261—264
8. Д. Барјакџаревић: О роду и промени три наша топонима	265—268
9. Из лексикологије	
I. Д. Барјакџаревић: 1. <i>гласкаји се</i> ; 2. <i>йерда</i>	269—273
II. Берислав М. Николић: <i>Букџеји</i> — <i>букџаји</i>	273—278
III. Драгољуб Д. Јеремић: <i>Крвавији</i> , <i>крваљење</i> ; <i>крварији</i> , <i>крварење</i>	279—283
10. Језичке поуке	284—292
11. Регистар	295—313

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник дописник др МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Берислав М. Николић

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

БЕОГРАД

1960

Слог Издавачке установе „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5
Штампа и повез Графичког предузећа „Академија“, Космајска 28, Београд

ОБЛИК ИНСТР. ЈЕДН. ИМЕНИЦА М. Р. НА СУГЛАСНИК

Једно од питања из области морфологије именица мушког рода које ће несумњиво и даље остати занимљиво за стручњаке, управо све дотле докле не будемо имали довољан број монографија о језику наших писаца од Вука до данас, — јесте питање инструментала једине именица мушког рода на сугласник са двојаким наставком *-ом* и *-ем*, иза некада меких а данас очврслих сугласника на крају основе.

Због недостатка систематски прикупљеног материјала ни једна наша граматика није могла да установи сасвим поуздану норму када је реч о употреби облика инструментала једине са двојаким наставком, а сама чињеница да тај процес још није довршен ни у језику отежавала је рад на делимично прикупљеном материјалу. Углавном се увек износило да у језику постоји двојство употребе наставака *-ом* и *-ем* у одређеним случајевима, уз објашњење да је до двојства дошло услед очвршћавања некада меких сугласника на крају основе, иза којих је онда стари наставак *-ем*, који је одговарао тзв. меким основама, почео да се замењује наставком *-ом*, обавезним за тзв. тврде основе. Међутим, како сам већ поменула, у савременом нашем језику процес замене наставака *-ем* наставком *-ом* није извршен доследно у свим случајевима. Неки сугласници, мада очврсли, упорније чувају у инструменталу стари наставак *-ем* од других, који се мање опирају замени тога наставака наставком *-ом*. Сем тога, већина наших писаца не употребљава доследно један или други наставак, не само када су у питању исти сугласници на крају основе него често ни кад је у питању једна иста реч или категорија речи. Неоспорно је да се објашњење овој чињеници може наћи у историјском развоју нашег језика, тј. у хронологији очвршћавања некадашњих меких су-

гласника, с једне, и у прогресивној дисимилацији сугласника у два узастопна слога, с друге стране¹. Али, са становишта савременог језика и нормативне граматике за нас се неминовно поставља питање какву слику у томе погледу реално пружа наш савремени књижевни језик и могу ли се ипак о двојакој употреби наставака *-ом* и *-ем* установити било какви поуздани закључци. Несумњиво, овде се одмах намеће питање фреквенце употребе ових наставака. Потребно је, наиме, утврдити на материјалу из језика наших писаца у којим је случајевима употреба наставка *-ом* преовладала над употребом наставка *-ем* а у којима није, да ли и у коликој мери доследност употребе једног наставка варира од писца до писца, од случаја до случаја, где је недоследност најочитија и најчешћа и сл. Тек када материјал буде овако срећен, моћи ће се приступити и другој, несумњиво важнијој страни питања — зашто је то тако, свакако уз помоћ материјала који нам буде пружила наша историјска граматика.

Како је мени при руци материјал прикупљен из језика Милорада Шапчанина, мислим да ће бити корисно показати какву слику пружа овај материјал о питању употребе двојакних наставака *-ом* и *-ем* у инструменталу једине именица мушког рода на сугласник.

* * *

Оставићу, наравно, по страни примере у којима иза одувек тврдых сугласника по правилу стоји наставак *-ом* и оне у којима иза данашњих меких оправдано имамо наставак *-ем*². Примере који су од интереса за наше питање распоредићу према природи сугласника на крају основе³.

¹ Овакво објашњење налазимо у *Грамањници српскохрватског језика* М. Стевановића (Нови Сад 1954, стр. 124—126), док *Gramatika hrvatskoga ili ygrskoga jezika* колектива Брабец—Храсте—Живковић (Загреб 1952, стр. 46) не одступа од традиционалног указивања на двојство наставака у одређеним случајевима, уз напомену да „ово правило није увијек чврсто“.

² Шапчанин има само један пример наставка *-ом* иза меког сугласника и то у речи *еийиџрахиљ* (... уђе поп, с књигом и *еийиџрахиљом* ... — Српски Писци II, 231). Овакав облик инструментала ове речи наша сам и у преводу Карлајлове *Француске револуције*, преводилац Мих. Добрић. Књ. I, стр. 35. Изд. Народног дела, Београд.

³ Материјал обухваћен у овом раду извађен је из Шапчанинових дела штампаних у библиотеци Српски писци, књ. II, IV и делимично V (*Задужбина и Милош у Лайпцима*).

1. Именице које се завршавају тврдим предњонепчаним сугласницима — ч, ж, ш и групама *шић*, *жд*:

сугласник ч

Само у то доба латиће се „пиксле“, иначе је та скупоцена ствар вазда под њеним *кључем* (СП II, 305). — ... и тако више од шест хиљада војника ... стајаху на ногама да огњем и *мачем* умире побуњену Босну (СП IV, 209). — Ту рикнух из гласа па с гњевом и *йлачем*, Полетим на кала с истргнути *мачем* (СП II, 107). — Ко војује с *мачем*, од мача ће и погинути (СП IV, 304). — Царица је огрнута дугачким *огријачем* ... (СП V, 352). — „Исус“ ... застре пушке грубим *йокривачем*, па се опет прихвати плуга — земљорадње (СП IV, 111) и др.

сугласник ш

За јаком црвенела се лула са дугачким као палац *камишем* (СП II, 197). — ... тада ћемо усиљеним *маршем* једне ноћи подићи Бихаћ и разбити устанике (СП IV, 296). — Да с *Милошем* савез учинимо ... (СП V 343).

Питао је жену једном, два, — али му она одговори *околишом*, не гледајући му у очи (СП IV, 271). — ... војска парадним *маршом* уђе у Бихаћ (СП IV, 300). — ... послаше ћату с пратњом ... да попише чифлуке, тимаре и спахилуке са њиховим целим *димирбашом* (инвентар целог имања) (СП IV, 287). — То вам је управо била торбица ... са жути *оковом* и *кајшином* којим се прикачива за раме (СП IV, 335). — ... и мушко и женско ... имало је на себи бунду, постављену изнутра пољским *мишом* (СП IV, 458).

сугласник ж

Браћа моле да Златија дође с *мужем* ... (СП IV, 275). — Само ме један шину *ножем* по мишићу... (СП IV, 407). — ...одоше сви индијански *ћефови* као *ножем* подрезани ... (СП IV, 116). — Немам куд већ да заједно с овим *йљезем* скачем у Саву (СП IV, 377). —

А куд знам са овим *сйћнежом*? (СП IV, 369).

група шш

Огрнут је цар дугачким *йлашиџом* ... (СП V, 350). — Светлим *йлашиџом* покри дело богомрско ... (СП II, 106) и др.

Примера са основом на *жд* нисам нашла у прегледаном тексту код Шапчанина.

Ако од наведених примера изузмемо *ножем* и *Милошем*, који се објашњавају деловањем дисимилације у два суседна слога⁴, и једини пример инструментала јединине са групом *шш* на крају основе иза које стоји наставак *-ом* и који сам за себе не казује много, — остали примери показују да је Шапчанин био једино доследан у употреби *једног* наставка, и то наставак *-ем*, у инструменталу именица чија се основа завршава сугласником *ч*. Иза сугласника *ж*, поред облика *мужем* који се, можемо рећи, једино тако јавља и данас у књижевном језику, у два преостала примера, који припадају истој категорији речи изведених суфиксом *-еж*, налазимо у једном случају наставак *-ем* (*йиљежем*), а у другом наставак *-ом* (*сийнежом*). Најзад, иза сугласника *ш* јављају се такође оба наставак, а њихов бројчани однос — 4:2 одн. 5:3 (ако се узме у обзир реч *марш* која се у инструменталу јединине јавља и са једним и са другим наставком) — претеже у корист наставак *-ом*.

2. Именице које се свршавају зубним сугласницима *-ц*, *-з*, *-с*:

сугласник ц

А шта би са *зликовцем*? (СП II, 168). — Ко се мудрој речи оглушује прочачкам му ухо *шесџојерцем* (СП V, 360). — ... па ти све касом до обале, па *чамцем* до под сремску страну (СП IV, 95). — ... а и сам он беше онесвешћен жестокиим *ударцем* (СП IV, 316). — Зелида се врелим *йолујцем* опрости од Ненада (СП II, 179). — Омер-паша не хоћаше да му војска путује с празним *желудцем* ... (СП IV, 294). — Кад му се пријавих с *оцем* Ђенадијем, примио ме је по свом обичају, полуљубазно (СП IV, 390). — Коња јашећ' *конојцем* је води (СП V, 414). — ... а трбушасте чутуре с вином, погаче, заструзи с *йребранцем* и киселим паприкама, склоњено је да тим драже буде тамо после испита (СП II, 268) и др.

⁴ В. већ цитирану Граматику М. Стевановића, стр. 125.

Јеремија, враћајући се с уловљеним *зецом*, нагазио брзо на другога (СП IV, 359). — И ту кадија открије на дрво насађени туг од црних длака који је био на врху окићен сребрним *јолумесецом* (СП IV, 248). — ... над шатором Зулфикара-бега Сточевића ... вије се застава Мухамедова — султански барјак с *јолумесецом* на црвеном пољу (СП IV, 250). — А кад му се поглед оте на црвену заставу с белом звездом и *месецом* ... поче се клети у себи: „Истераћемо вас, истерати“ (СП II, 317).

сугласник з

Од примера са сугласником *з* које сам нашла код Шапчанина, вредни су спомена, ради поређења, само облици *кнезом* и *књазем* у следећим примерима:

Ја сам казао и казаћу, ако хоћеш, и пред самим *књазем* ... (СП II, 242). — Везир је имао договор с *кнезом* Милошем у Зворнику... (СП IV, 193).

Сви остали примери именица које се завршавају сугласником *з* имају, по правилу, наставак *-ом*.

сугласник с

Та ето вам Перка пред *носом!* (СП IV, 26). — Пред нама бржим ходом јакаше пандур с ледењацима за *јојасом* (СП IV, 48). — Они носе плашт и високе чизме с остругама, а за *јојасом* јатаган и пиштоље (СП IV, 186). — Увек сам на опрезу, за *јасом* ношак ледењак (СП IV, 407), и др.

Именице изведене суфиксом *-ац* са непостојаним *а* и код Шапчанина имају једино наставак *-ем*. Именице *зец*, *месец* и *јолумесец* имају увек наставак *-ом* што би се могло објаснити и самим разједначавањем самогласника у два суседна слога. А да оставимо по страни чињеницу да ту никада није ни било услова за јављање самогласника предњег реда у наставку.

Облик *књазем* показује да је Шапчанин осећао мекоћу *з* која се очувала у облику *књаз* (князь), позајмљеном из руског језика. За облик *кнез* стабилизиран је инструментал једине са наставком *-ом*, јер поред тврдог *з* овде постоји за то и други услов — деловање дисимилације.

Иза сугласника *c* у забележеним примерима који могу имати двојаке облике, Шапчанин употребљава искључиво наставак *-ом*⁶.

3. Именице које се завршавају сугласником *p*:

Највећи број примера из мога материјала представљају именице мушког рода које се завршавају на сугласник *p*. Стога је тај део материјала најпоузданији и једини о коме се може са извесном сигурношћу донети одређени закључак. Говорећи о овим именицама, Маретић у својој Граматици (стр. 148)⁶ констатује да „Именице, које су некад излазиле у номинативу јединине на непчано *p* имају готово све у инструменталу јединине и *-ем* и *-ом*; а вриједно је упамтити да је први завршетак обичнији у Даничића, други у Вука“. М. Стевановић такође⁷ каже да ове именице „у инструменталу имају оба завршетка: *-ом* и *-ем*“ и да су „подједнако обични“ и једни и други облици инструментала јединине ових именица. Колектив аутора Браец - Храсте - Живковић⁸ сматра, међутим, да је, и поред употребе двојакх наставака, у именица на палатално *p* обичнији наставак *-ом*.

Материјал из Шапчаниновог језика потврђује ово последње мишљење. Са наставком *-ем* у инструменталу јединине забележила сам само три именице: *кошар*, *сердар* и *господар*.

Нпр. Отишли [смо] Јулији и вратили се с *кошарем*, што нам га је набила на главу (СП II, 208). — ...Хермио с висине свога величанства... назива га *сердарем*, ма да се он зове капетан-бег и пореклом је од колена Цемова (СП IV, 150). — Колико их је отишло с *господарем*? (СП II, 172). — ... ја остах у Пећи да доведем у ред послове домаће, па терај за *господарем* (СП IV, 170) итд.

Све остале именице на некадашње меко *p*, као и оне настале у језику касније, ако су изведене суфиксом *-ар* у коме је *p* некада било меко (*-арь*), — у Шапчаниновом језику имају доследно на-

⁶ Интересантно је да у множини Шапчанин употребљава облик *носови* (Напр. ... све браќалије с првеним модрим *носовима*, СП IV, 131) према инструменталу *носом*, али искључиво облик *њојасеви* (Напр. ... (имају) хаљине од багрене свиле и широке *њојасеве* ... СП V, 353 и др), према инструменталу *њојасом*.

⁷ Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1899.

⁸ Оп. cit., стр. 125.

⁹ Оп. cit., стр. 46.

ставак *-ом* у инструменталу једине, ма колико се пута јављале у тексту. Упор. следеће примере:

Устанимо у руци с *йехаром* ... — С пуним *йехаром* ... (< пехарь; оба примера СП V, 354). — ... те га бабо и браћа му прозваше *йисаром*, ћатом стамбулским (< писарь, СП. IV, 117). — После неколико тренутака стајала је Даница пред *олийаром* ... (СП IV, 404). — Пред *олийаром* да нам иконостас спрема ... (< олѣтарь, СП V, 365). — Мој је живот замешен *чемером* (чемерь, инстр. чемеремь, СП V, 443). — Једва је смео да подигне очи кад је био пред светим *йуийиром* (< поутирь, СП II, 232). — ... у сеоској крчми никог осим викача и кмета, а често ни кмета, него само викач с *крчмаром* ... (< крѣчьмарь, СП II, 234). — Само док окачим ову реверенду о онај ниски глог пред *манастийром* (< манастирь, СП IV, 394). — Уна тужно завијаше над мртвим *другаром* ... Остависмо код ње Лазара, да је доведе кад се изјада над мртвим *другаром* (друг + ар < арь, СП IV 171). — ... не само јавни напад но и друге много блажије мере према Сточевићима, могле би изазвати сукоб с бечким *ћесаром* (< цѣсарь, СП IV, 167). — ... да се узгред види и са својим љубимцем Јованом *сѣоларом* ... (< столарь, СП II, 315). —

И сасвим је разумљиво што именице у којих *р* никад није било палатално, имају код Шапчанина увек само правилни наставак *-ом*, са изузетком једног јединог примера колебања, који се иначе чешће јавља у нашем књижевном језику под утицајем претходно поменутог процеса. То колебање огледа се у инструменталу именице *везир*, која се у прегледаном тексту јавља дванаест пута, и то у облику са наставком *-ом* девет, а у облику с наставком *-ем* свега три пута. Упор. примере:

За *везиром* водите до три хата богато оседлана ... (СП IV, 254). — „А кад постанеш *везиром* босанским, ... онда ћу те оженити Босанкињом“ (СП IV, 223). — Кад Хасан-ага оде с *везиром*, ја остах у Пећи ... (СП IV, 223). — И с *везиром* и са Скопљевићем можемо се још изравнати (СП IV, 194) итд. и даље:

„Куд сте нагли, па танзимат вели да је сваки чобанин барабар с *везирем* ...“ (СП IV, 256). — Градачевић, уместо

да се начини *везирем*, склони се те ... остави земљу и пређе у ћесарску (СП IV 129). — ... мољаше да херцег лично оде до Сарајева на договор с босанским *везирем* (СП IV, 308).

4. Именица *јуџи* јавља се у мом материјалу деветнаест пута у инструменталу јединине. Само једном забележена је у овом облику са наставком *-ом* (Појави се неки пустињак *јуџом* што води манастиру. — СП V, 378). Сви остали примери имају стари наставак *-ем*, који је именица *јуџи* задржала из своје некадашње промене (— i осн. < путь), а међу њима је и једини пример инструментала ове именице са предлогом. Нпр. :

Нека старац иде својим *јуџем!* (СП V, 389). — За беговима појурише коњаници и као река потекоше *јуџем* пред њима (СП IV, 218). — ... јер се не зна којим ће управо *јуџем* везир путовати (СП IV, 139). — А отуд, *јуџем* којим поп силази цркви, пењу се ... гости ... (СП II, 249). — ... на малом крпком мркову јакао [је] познатим *јуџем* правце у своје село (СП II, 389). — ... обојица расту, једрају, постају, ходе истим *јуџем*, истим *јуџем*, али разним циљевима (СП II, 317) и друго.

Хазур! ко је за *јуџем*, земан је да путује (СП IV, 217).

Можда није неинтересантно споменути да у множини Шапчанин употребљава именицу *јуџи* такође у двојаком облику, са инфиксом *-ев-* (пут-ев-и и др.) и са инфиксом *-ов-* (пут-ов-и и др.), с том разликом што је у множини бројчани однос примера сасвим уједначен: од тринаест забележених, седам се јављају са инфиксом *-ев-*, а шест са инфиксом *-ов-*.

Пуџеви су ту, само је по њима пала густа, непровидна магла (СП IV, 447). — Овим је *јуџевима* већ прошло неколико сељачких кола ... (СП IV, 448). — Јездиле смо час бољим час горим *јуџевима* (СП IV, 387). — Па и *јуџеви*, зар бејаху као сад? (СП IV, 34). — и други.

Многи су *јуџови* били завејани ... (СП II, 322). — *Пуџови* се поправљаху и лагано и сасма рђаво ... (СП IV, 294). — Код ових *јуџова* и поточних приточица ухватисмо заседе ... (СП IV, 448). — ... посла патролу свуда *ио јуџовима* и по висинама ... (СП IV, 220). — Због рђавих *јуџова* и свет се не гибаше толико као дан данас-дан (СП IV, 34) итд.

Када је већ реч о множини треба додати и то да се у множини именице *јуџи*, облици са инфиксом *-ев-* јављају искључиво без предлога, док се они са инфиксом *-ов-* јављају и без предлога, али и уз предлоге (у односу 3:3).

* * *

На основу изнетог материјала могу се извући извесни закључци:

1. Шапчанин доследно употребљава наставак *-ем* иза сугласника *ч* у инструменталу једине именица мушког рода. Иза сугласника *ж* и *ш* постоји колебање, и то не само у истој категорији речи (примери са суфиксом *-ежс*) него чак и у једној истој речи (пример *марш*). Иза *ж* бројни однос наставака иде незнатно у корист наставка *-ем* (2:1), док иза *ш* и *ши* иде у корист наставка *-ом* (6:3).

2. Именице које се завршавају на зубне, некадашње меке сугласнике *ц*, *з*, *с* у инструменталу једине код Шапчанина имају наставак *-ом*, са изузетком оних изведених суфиксом *-ац* са непостојаним *а* које имају искључиво наставак *-ем*.

3. Именице на некадашње *р* палатално у инструменталу једине претежно су у облику са наставком *-ом*. Свега три именице забележене су са наставком *-ем*. Именице чије крајње *р* никада није било палатално имају облик инструментала искључиво са наставком *-ом* уз изузетак једне једине (*везир*) код које се у инструменталу једине јављају двојаки облици (чешће, додуше, са *-ом* него са *-ем*; бројно изражено 9:3).

4. Што се тиче именице *јуџи* она се у односу 18 : 1 јавља у инструменталу једине са наставком *-ем*, једанпут чак и са предлогом. Једини пример са наставком *-ом* употребљен је, супротно ономе што се констатује у нашим граматицама, — у просекутивном значењу.

Ови закључци када би се узимали сами за себе немају већег значаја, али ће они, једнога дана, у склопу са материјалом из језика осталих наших писаца, допринети тачном утврђивању норме за употребу облика инструментала једине именица м. р. на сугласник.

Биљана Шљивић-Шимић